

LUSTGÅRDEN

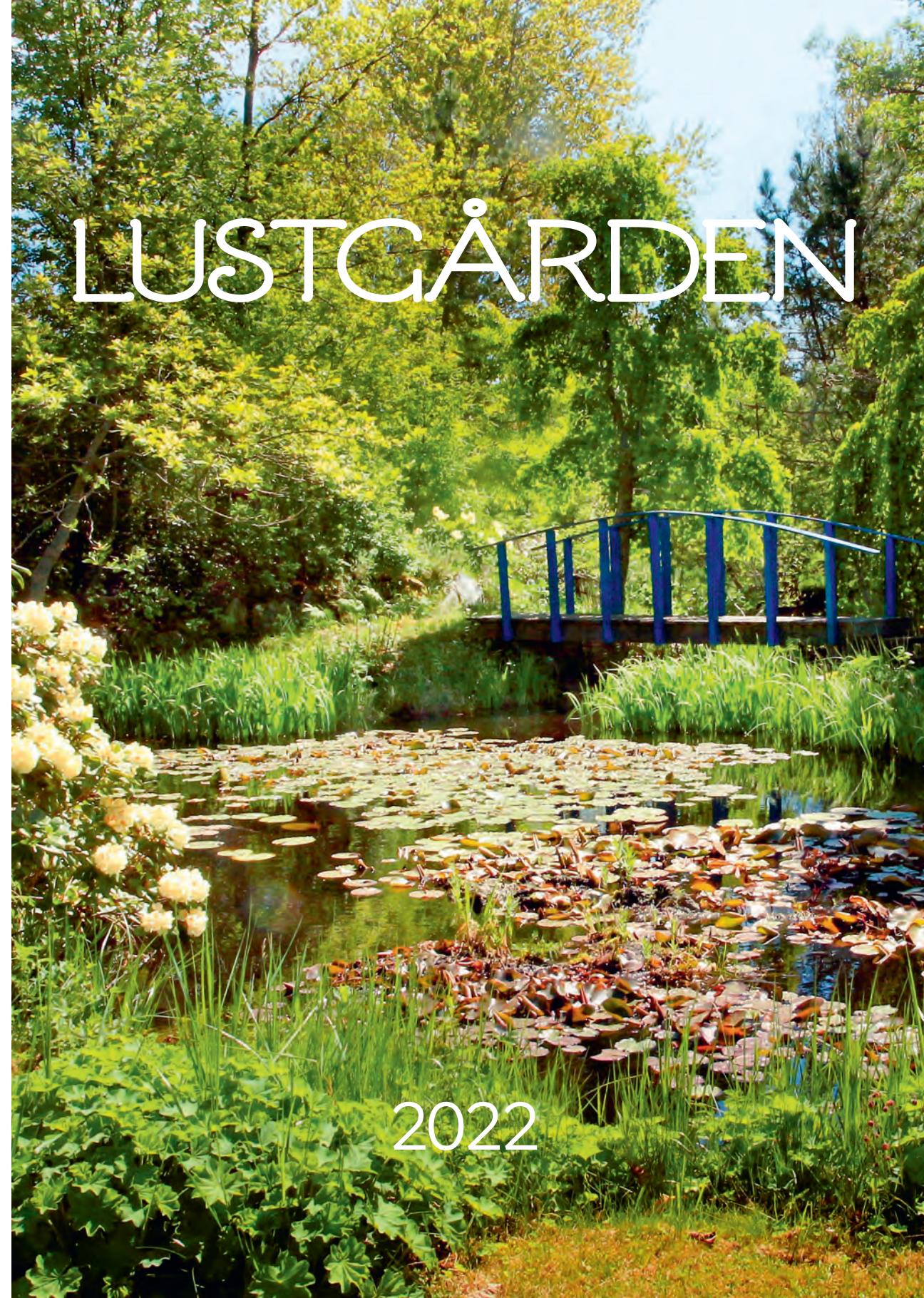
*ges årligen ut av Föreningen för Dendrologi och Parkvård.
Skriften vänder sig till en kvalificerad och engagerad
krets av personer med intresse för träd och
parker. Författarna är botanister,
landskapsarkitekter och
andra specialister.*

Föreningen för
Dendrologi & Parkvård

LUSTGÅRDEN 2022

ÅRGÅNG 102

Innehåll

<i>Lars Nyberg</i> Redaktörens rader	6
--	---

<i>Johan Stenberg</i> Ordföranden har ordet	7
---	---

PARKVÅRD

<i>Erik de Jong</i> Biofili – om trädgårdar och natur som praktik och metafor	8
---	---

<i>Inga Blennå & Karin Lindeblad</i> Trädgårdsarkeologi i Axmar bruks trädgårdar och park	26
---	----

<i>Helena Kåks</i> Lärkastugan på Sollerön – fruktodling i fäbodmiljö	40
---	----

<i>Klaus Stritzke</i> Tessin, Le Nôtre, Dezallier d'Argenville och Drottningholms lindar	54
--	----

<i>Bengt Persson</i> Ulla Bodorff – en av de första svenska kvinnliga trädgårdsarkitekterna	62
---	----

DENDROLOGI

<i>Henrik Sjöman och Johan Slagstedt</i> Amerikanska azaleor – mångfald av vackra och odlingsvärda arter	76
--	----

<i>Per Jönsson</i> Historien om svenska trädjägare	90
--	----

<i>Kolbjörn Wærn</i> Revingeheds mystiska spärrekar	106
---	-----

<i>Maria Westerdahl</i> Tallar i Stockholms förorter – kulturhistoriska värden och framtidsutsikter	114
---	-----

<i>Per Jönsson</i> Cyperns cedrar	126
---	-----

<i>Jan Stenlid</i> Svampskador – kända och nya	130
--	-----

STUDIERESOR

<i>Kerstin Furth</i> Mallorca	138
<i>Per Jönsson och Ann-Catherine Lövestedt</i> Själland	146
<i>Lars Nyberg</i> Arboretum Lassas Hagar	152
<i>Lars Nyberg</i> Sparreholm	156
<i>Fredrik von Feilitzen</i> Walter och Lisa Bauers trädgård	158
<i>Börje Drakenberg</i> Remningstorps och Hellekis arboreta	160

BOKANMÄLAN

<i>Eva Hernbäck</i> Why Cities Need Large Parks	162
<i>Lars Nyberg</i> Rosarkivet i Nationella genbanken.	164
<i>Lars Nyberg</i> Lisa Bauer – tecknare och glaskonstnär	166
<i>Lars Nyberg</i> Popplar. Park- och gatuträd i Nationella genbanken.	168

Grindpartiet vid växthuset till höger i bild. I bakgrunden syns Herrgårdens baksida med sin veranda. Foto från omkring 1900, Söderhamns kommunarkiv.

Trädgårdsarkeologi i Axmar bruks trädgårdar och park

Inga Blennä & Karin Lindeblad

Axmar bruk vid Hamrångekusten är Gästriklands enda kulturresevat. Sedan 2016 har trädgårdsarkeologiska undersökningar genomförts i de historiska trädgårdarna och den engelska parken. Med dessa som utgångspunkt och underlag har en restaurering av växthusträdgården och parken påbörjats.

S om besökare i Axmar bruk är det främst den fina hyttan öster om landsvägen som väcker intresse och i andra riktningen lusthuset på en halvö i sågdammen. Tidigare fanns här två herrgårdsbyggnader som numera är rivna. Det före detta växthuset är ombyggt och har inte kvar den uppglasade mittendelen. Det kan därför vara svårt att få en bild av hur miljön tedde sig för några hundra år sedan, eller bara drygt femtio år sedan, då båda huvudbyggnaderna fortfarande fanns kvar.

Den engelska parken är däremot iögonfallande med sina stora vackra lövträd och den omgivande stenmuren. Att det också funnits trädgårdar i anslutning till de numera försvunna byggnaderna är svårare att föreställa sig. Är det då möjligt att bilda sig en uppfattning om hur trädgårdarna kan ha sett ut?

Sedan 2016 har Länsstyrelsen Gävleborg initierat trädgårdsarkeologiska undersökningar i kulturresevatet. Genom undersökningarna, arkivstudier, gamla kartor och fotografier samt växtinventeringar börjar en allt tydligare bild av de historiska trädgårdarna och parken att framträda. Resultaten har sammanställts i flera rapporter, som sedan använts som underlag för restaureringarna. Dessutom har två vårdprogram utarbetats (Flink m fl 2017; Jeschke Henriksson & Cederberg, J. 2020)

Arkeologiska undersökningar har genomförts i tre av brukets trädgårdsanläggningar: växthusträdgården, herrgårdsträdgården och den engelska parken. I artikeln beskriver vi metoder och resultat från undersökningarna och hur den nya kunskapen har använts vid den påbörjade restaureringen.

Järnbruk sedan 1600-talet

Axmar bruk grundades år 1670 av bergmästare Claes Depken och fick privilegier ett år senare. Relativt omgående såldes bruket vidare till Albrekt Behm. Under den första tiden fanns, förutom masugnen, en hammare med två härdar. Tillgången på vatten och skog var avgörande för brukets placering. Järnframställningen slukade stora mängder träkol och bruket hade egna kolare, men köpte även kol av bönderna i trakten. Den järnmalm som användes skeppades från Utö och Dannemora gruvor. I slutet av 1600-talet fick bruket privilegier för ännu en hammare, Överhammaren, som placerades en halv mil uppströms Skärjån.

1697 övertog Brita Behm, även kallad *Järn-Brita*, skötseln av Axmar bruk. Hon ägde fyra femtedelar medan systersonen, den namnkunnige Emanuel Swedenborg, innehade den mindre andelen. Epitetet *Järn-Brita* låter ana ett handlingskraftigt ledarskap. Delägarna hade också svårt att samsas och mostern blev snart ensam ägare till bruket.

Under början av 1700-talet utsattes de svenska kusterna av ryska anfall och år 1721 drabbades Axmar bruk. Ryska flottan plundrade och brände ner större delen av bruket, men Överhammaren undgick förödelsen då den låg så pass långt från bruksområdet. Brita

Inäggokarta över Axmar bruk
år 1883. Bergvik och Ala AB
Fastighetsarkiv.

Behm lät emellertid återuppföra bruket på samma plats mer eller mindre omedelbart efter härjningarna. En enkel huvudbyggnad i form av en parstuga uppfördes också. Den revs senare av Brita Behms barnbarn Karl Albrekt Rosenadler. Han övertog driften efter mormoderns död och lät då bygga en ny herrgårdsbyggnad.

År 1775 köpte grosshandlare David Schinkel bruket, blev brukspatron och adlades senare von Schinkel. Han förvärvade också bruken Vifors och Viksjö, vilka tillsammans med Axmar bruk kom att kallas Hamrångeverken.

Bruket omvandlas under 1800-talet

Vid slutet av 1850-talet genomfördes stora förändringar. Masugnen flyttades närmare hamnen och en kanal grävdes från den så kallade sågdammen till det nya hyttområdet. En stor del av herrgårdsbyggnadens södra gårdsplan försvann då kanalen anlades. På platsen för det tidigare hyttområdet anlades en engelsk park. Arbetet var mycket omfattande. Hela markytan för parken höjdes och utjämnades med hjälp av ett slagglager som sedan täcktes med matjord (Beskow 1954 s. 284; Blennä & Lindeblad 2021).

En ny stor huvudbyggnad byggdes också i anslutning till parken. Arbetet med den nya byggnaden, det så kallade *Slottet*, påbörjades sannolikt 1861 och stod färdigt fyra år senare. Byggnaden ritades av den kände arkitekten Johan Fredrik Åbom. Vid samma tid

Inäggokarta över Axmar bruk år
1820. Arkiv Dalarna, Bergvik
och Ala AB:s arkiv.

uppfördes också ett lusthus i nygotisk stil och ett utsiktstorn, Belvederen, inspirerat av renässansens arkitektur. Båda har sannolikt ritats av samme arkitekt. Ett växthus med tillhörande nyttoträdgård invigdes i oktober 1878. Hela området med den engelska parken och dess byggnader omgärdades av en stenmur i skalmursteknik.

Från år 1805 till 1889 var Hamrångeverken ett fideikommiss. Bruken ägdes av familjen von Schinkel fram till slutet av 1800-talet då fideikommissrätten flyttades över på Tidö slott i Västmanland och Hamrångeverken såldes till skogsbolaget Bergvik & Ala AB. Bolagets intresse avsåg skogsinnehavet och järnbruket arrenderades ut. Stångjärnssmidet upphörde och verksamheten inriktades på framställning av tackjärn. År 1927 lades även den produktionen ned. Brukets sista industriella verksamhet utgjordes av tjärframställning under 1940-talet, som lades ned vid krigsslutet.

De båda huvudbyggnaderna finns tyvärr inte kvar idag. Den äldsta herrgårdsbyggnaden revs på 1950-talet och *Slottet* år 1970.

Utsikt från Belvederen över den nyplanterade parken, den nya huvudbyggnaden (Slottet) och systemet av gångvägar. I bakgrunden skymtar växthuset och till höger den äldsta huvudbyggnaden. Foto från 1877, Länsmuseet Gävleborg.

Även utsiktstornet är borta, men när det revs är oklart. Den uppglasade delen på växthuset togs bort 1930 och byggnaden förlorade därmed sin ursprungliga karaktär.

Kulturreseptatet Axmar bruk bildades 2011 efter beslut av Länsstyrelsen Gävleborg, som också är dess förvaltare medan det ägs av den ideella Föreningen Hyttan.

Trädgårdsarkeologisk metod

Med början år 2016 har trädgårdsarkeologiska undersökningar utförts vid fem tillfällen i Axmar bruk, vilket medfört att kunskapen om brukets historiska trädgårdar successivt ökat.

Trädgårdsarkeologi är ett tämligen nytt fält i Sverige. Något förenklat kan man säga att det finns två huvudinriktningar. Dels genomförs undersökningar inför förestående markexploateringar i fornlämningsområden, dels används undersökningar som metod i samband med restaureringar av historiska trädgårdar.

Trädgårdsarkeologin är en del av den historiska arkeologin, vilket innebär att det arkeologiska källmaterialet kombineras med andra källor som exempelvis skriftligt arkivmaterial, historiska kartor, fotografier och annat bildmaterial. Den arkeologiska metoden i fält är specifikt anpassad till trädgårdslämningar (jmf Lindeblad & Nordström 2014) och involverar även andra specialister såsom

exempelvis botaniker, pomologer och trädgårdsantikvarier. I projekten används också olika naturvetenskapliga analyser såsom pollenanalys, vedartsanalys och makrofossilanalys.

Vid undersökningarna är dock det arkeologiska källmaterialet utgångspunkten. Det ger information och kunskap om trädgårdens storlek, utformning samt materialval. Genom kasserade föremål och naturvetenskapliga analyser kan anläggningen dateras och information om växtval, gödsling, bevattning och kompostering erhållas.

Erfarenheter från Axmar bruk och andra historiska trädgårdsanläggningar visar att trädgårdslämningarna, som exempelvis gångvägar, terrasseringar, odlingsbäddar, hägnader och vattentäcker, ofta är mycket välbevarade under mark. Ibland är de även synliga i markytan. Det finns därmed såväl ett högt dokumentationsvärde som vetenskaplig potential i denna typ av lämningar.

Under markytan finns ett materiellt arkiv som berättar om tidigare generationers trädgårdar och parker, och därför bör markarbeten i historiska anläggningar utföras med stor försiktighet.

Växthuset och nyttoträdgården

Växthuset från 1870-talet är numera ombyggt till kafé. Idag omnämns oftast byggnaden som orangeri såsom den benämndes på

Översikt över Axmar bruk från sydost. Delar av den engelska parken med dammar och lusthus syns till vänster i bild. Den vita byggnaden i högra delen av bilden är växthuset. Foto: Rikard Hedvall, Arkeologerna.

Den nyplanterade trädgården framför växthuset med häckar, unga träd och bärbuskar. Glastaket på växthuset är täckt av skugggardiner. Foto troligen från år 1879, Läns museet Gävleborg.

en odaterad plankarta från Brandförsäkringsverket. I det historiska kartmaterialet från 1820 och 1883, som använts i våra jämförande kartstudier, förekommer endast benämningen växthus. Här har vi valt att använda begreppet växthus och följaktligen kallas den tillhörande odlingsmarken växthusträdgården.

Växthuset är en vittrappad tegelbyggnad, som tidigare innehöll förråd och bostadsrum. Mittendelen var uppglasad, hade ett sluttande tak och utgjorde själva växthusrummet. Byggnadens värmekälla bestod av en kakelugn och rörledningar under golvet, som var lagt av tegel. Enligt uppgift i en brandförsäkringshandling från 1879 var den utrustad med både luckor som skyddade mot kyla och skugggramar som skyddade mot stark sol.

Växthusträdgården har enligt en karta från 1883 varit en utpräglad nyttoträdgård, cirka 2 000 kvadratmeter stor och uppdelad i fem kvarter omgivna av gångvägar. Här odlades bland annat fruktträd, bärbuskar och grönsaker. Omfattningen visar att odlingen inte bara tillgodosett brukets behov utan sannolikt har även försäljning skett. Under senare år har platsen också fungerat som handelsträdgård.

När vi började undersökningen var det nästan omöjligt att urskilja växthusträdgårdens former. Större delen var övervuxen med brännässlor, kirskål, förvildade hallonplantor och sly. Systemet av gångvägar kunde inte urskiljas, däremot kunde trädgårdens utbredning anas genom kvarvarande äppelträd, däribland en rad söder om växthuset, delar av en hagtorنشäck i öster samt vinbärsbuskar i väster.

Under våren 2016 gjordes en växtinventering och en markradarundersökning. Den senare gav tyvärr inga tolkningsbara resultat. Följande höst genomfördes de första arkeologiska undersökningarna i bruksområdet och de kommande åren gjordes ytterli-

gare fyra undersökningar (Flink m fl 2017; Lindeblad, Blennå & Flink 2018; Blennå & Lindeblad 2021; Blennå & Lindeblad 2022).

Inför de arkeologiska undersökningarna tolkades det historiska kartmaterialet och rektifierades (samkopierades) mot dagens karta i ett GIS-program. Samtliga inmätningar under fältarbetet fördes in i samma kartprogram och därmed kunde tolkningar göras direkt i fält. Exempelvis jämfördes de inmätta lägena för gångvägarna med hur gångsystemet markerats på de historiska kartorna.

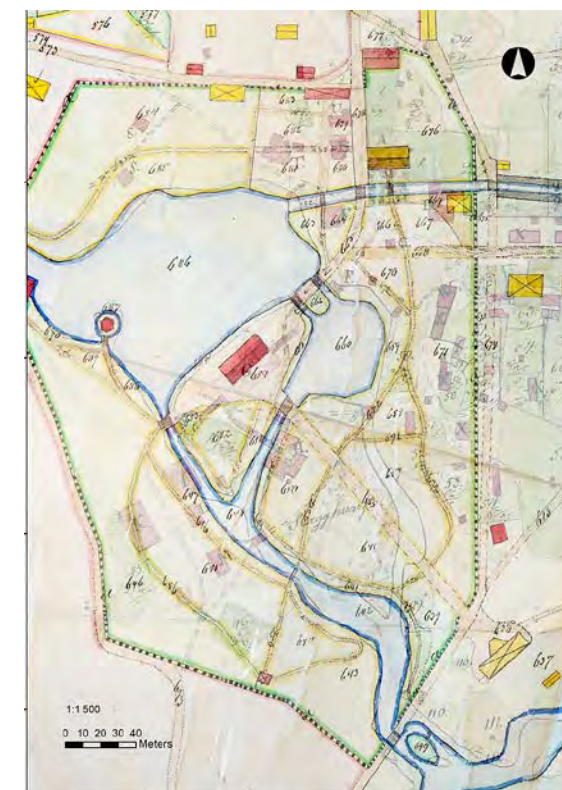
Undersökningarna i växthusträdgården fokuserades på att lokalisera gångvägar och odlingskvarter för att därigenom möjliggöra ett återskapande av anläggningens grundstruktur.

De grusbelagda gångvägarna har varit ett viktigt formgivande element i växthusträdgården och genom att restaurera deras sträckningar och bredder blir trädgården mer läsbar och förstälilig.

Gångsystemets utbredning och funktion har också skapat gränser och styrt rörelsemönstret i trädgården. De skulle vara både vackra och funktionella även om gångsystemet i nyttoträdgårdar som växthusträdgården har varit mer inriktat på funktion än i exempelvis den engelska parken (jmf Lundberg & Seiler 2018:5f).

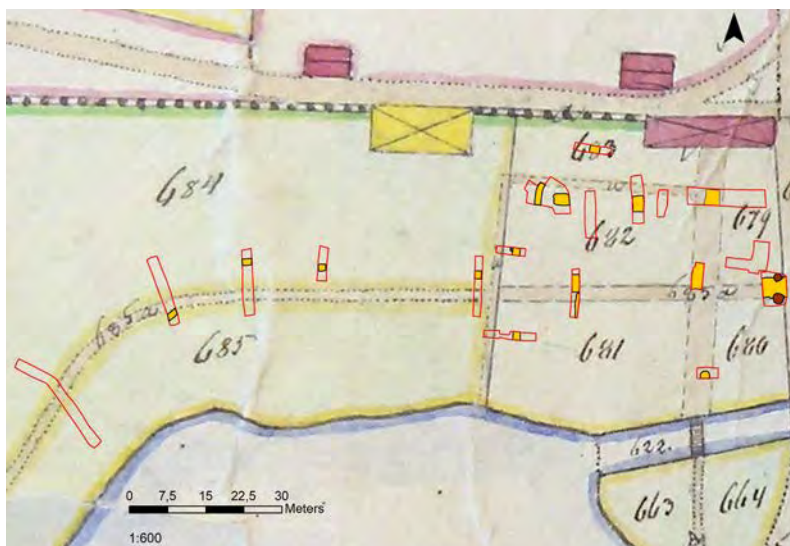
Resultaten från våra undersökningar visar att omfattande markarbeten utförts inför anläggandet av trädgården. Metertjocka lager med slagg har lagts ut för att höja upp och plana ut den ursprungliga sten- och blockrika terrängen. Därefter har ett lager med odlingsjord förts på i odlingskvarteren. Gångvägarna har lagts ut i ett rätvinkligt system, som endast på ett övergripande plan överensstämmer med den historiska kartan. Både gångvägarnas bredder och placering avviker delvis från den historiska kartan. I västra delen av växthusträdgården visade sig gångar ha funnits som inte finns markerade på kartan och som troligtvis är av yngre datum.

Entrén till växthusträdgården har legat väster om herrgårdsbyggnaden. Ingången har kantats av grindstolpar och där har funnits en grind. Entrégången har i likhet med den som löpt mellan växthuset och kanalen haft en bredd på upp till 4 meter, vilket visar att de har kunnat användas för transporter med vagn in och ut ur trädgården. Övriga gångar var 1,2 meter breda, motsvarande ungefär 2 alnar, och har endast kunnat användas för skottkärror och som gångvägar. Växthusträdgården var en utpräglad nyttoträdgård och gångvägarna berättar om det dagliga arbetet i trädgården.

Rektifierade och samkopierade historiska kartor från 1820 respektive 1883. Bilden visar tydligt de stora förändringar som skedde i det gamla hyttområdet då parken anlades.

Utsnitt av karta från 1883 med samtliga schakt från de undersökningar som är gjorda inom växthusträdgården och ytan väster därom. Den rektangulära byggnaden i bildens nordöstra del visar växthuset. Schaktens begränsningar är markerade med röda linjer och gångvägarna är markerade med gult. Entrén till växthusträdgården kantades av grindstolpar, vars placering är markerad med brunt.

Vid samtliga undersökningar har vi tagit prov på gångvägarnas grusbeläggningar och ett urval av dessa har lämnats in för kvartärgeologisk analys. I växthusträdgården har samtliga gångvägar varit belagda med ett gulbrunt moränggrus med en kornstorlek mellan 1 och 10 mm. Gruset har hämtats lokalt, antingen i täkter eller i strandkanten.

I odlingskvarteren undersöktes mindre partier av den äldre odlingsjorden för hand, i syfte att datera odlingen, undersöka gödslingsmetoder med mera. I de upp till 0,4 meter tjocka lagren jord fanns bland annat matavfall som djurben och ostronskal men även keramikskärvor, spikar och delar av järnföremål, vilket visar att odlingarna gödslats med hushållsavfall. I lagren fanns även skärvor från handdrejade planteringskrukor, som använts för att driva upp växter, samt glaserade blomkrukor och fat. Noterbart är att blomkrukorna är glaserade med en och samma gula nyans, troligen har de tillverkats vid Bobergs fajansfabrik i Gävle.

I odlingsjorden togs även prover för makroskopisk analys, i syfte att undersöka förekomst av fröer och andra växtrester. De bästa miljöerna för sådan provtagning är brunnar, diken och andra syrefria miljöer där växtdelar kan bevaras. Prov i ytliga odlingslager bär vanligtvis inte så mycket information, men då det inte fanns några fördelaktiga platser för provtagning gjorde vi ändå ett försök med jordanalys. Tyvärr gav resultaten inga besked om vad som har odlats i kvarteren, däremot pekade förekomsten av granbarr troligen på användandet av granris som täckmaterial.

I växthusträdgården har en restaurering påbörjats, med resultaten från våra undersökningar som underlag. Gångvägarnas faktiska placering och bredder har markerats ut i den nu grästäkta marken. De klipps regelbundet så att det återigen är möjligt att uppfatta trädgårdens ursprungliga form med gångar i räta vinklar och

Äppelträd planterade i hörnen av de historiska odlingsbäderna åskådliggör växthusträdgårdens ursprungliga plan. Foto: Inga Blennå. Läns museet Gävleborg.

rektangulära odlingskvarter. Äppelträd har återplanterats i odlingskvarterens hörn, bärbuskar flyttats och häckväxter har kompletterats för att förtydliga den historiska trädgårdens utbredning.

Herrgårdsträdgården

Bruketets äldsta huvudbyggnad, kallad Herrgården, anas idag endast som en mjukt rundad förhöjning i gräset, en källargrop i öster och hörnet av en enkel grundmur i sten i väster. Möjligen kan en betraktare föreställa sig att här funnits en byggnad, men efter de tidigare omfattande trädgårdsodlingarna finns inga spår ovan mark.

Kartan från 1820, (se bild 3.) då herrgårdsbyggnaden fortfarande var brukets huvudbyggnad, ger intressant information. I området kring byggnaden fanns flera odlingar som tillsammans upptog en yta om cirka 4000 m². I byggnadens närhet har lantmätaren beskrivit tre olika sorters trädgårdsodlingar: kryddgårdar, trädgårdar och potatisland. På platsen för den senare anlagda växthusträdgården fanns en kålgård. Beteckningar på olika trädgårdsodlingar kan skilja sig från lantmätare till lantmätare och i äldre språkbruk. I detta fall är det rimligaste antagandet att trädgård avser vad vi idag skulle kalla fruktträdgård och att kryddgård och kålgården snarast motsvarar en köksträdgård. Tidpunkten när dessa odlingar togs i bruk är svår att avgöra, men erfarenhetsmässigt vet vi att gårdsnära odlingar ofta har legat på samma plats genom århundraden även om grödorna har växlat. Detta område har ännu inte undersökts men med kommande undersökningar är det fullt möjligt att ge odlingarna ett tidsdjup.

Framför Herrgården har lantmätaren markerat ett drygt 400 m² stort område, med en öppning i söder och träd längs kanterna. Detta parti är inte närmare beskrivet i kartmaterialet. I direkt an-

Grusprover från gångvägarnas beläggning i engelska parken. Proverna tvättades i fält. Överst i bild ett rödgult moränggrus och nederst ett grövre, gråsvart grus av glimmerskiffer. Foto: Inga Blennå, Läns museet Gävleborg.

I växthusträdgården hittades skärvor av både gulglaserade blomkrukor och handdrejade, oglaserade planteringskrukor. Foto: Karin Lindeblad, Arkeologerna.

slutning till byggnaden finns en figur som troligen ska tolkas som en halvrund trappa. Norr om byggnaden ligger ett område som markerats med ett A, men inte heller här finns några ledtrådar till dess användningsområde.

Endast ett parti av området framför herrgårdsbyggnaden har undersökts arkeologiskt. Där kunde lämningar efter en gångväg och en odlingsbädd identifieras. Gångvägen var cirka 1,8 meter bred (motsvarande cirka 3 alnar) och ledde fram till byggnadens långsida. Den hade belagts med olika material i minst fem lager. På den äldsta nivån gjordes ett fynd av ett mynt från år 1670,präglat under Karl XI:s regeringstid. Myntets datering visar att gångvägen, och givetvis även byggnaden som den ledde upp till, har haft samma placering sedan bruket anlades på 1600-talet. Lagren i gångvägen bestod av olika slags gulvit sand och grus samt ett lager gråsvart material, som avvek från de övriga. Den kvartärgeologiska analysen visar att materialet är glimmerskiffer, ett material som inte finns lokalt vid Axmar bruk.

Delar av en stenkantad odlingsbädd hittades direkt öster om gångvägen. I odlingslagret fanns kol, slagg och tegel, men även kasserade kritpipor och en skärva från ett fajanskärl. Utifrån fynden kan odlingsbädden dateras till 1700-talet, eller möjligen tidigt 1800-tal. Bädden föreföll ansluta till trädgårdsgången i det skede då den var belagd med glimmerskiffer, varför de skulle kunna vara samtida.

I dagsläget har det ännu inte gjorts någon restaurering i det här området. För att det ska vara möjligt krävs ytterligare arkeologiska undersökningar.

Engelska parken

Den engelska parken anlades i det tidigare hyttområdet i anslutning till den nya huvudbyggnaden Slottet. Det äldre produktionslandskapet omvandlades därmed till en lustpark, som även fungerade som en statusmarkering för brukets ägare. Inför anläggandet av parken planades det kuperade och blockrika området ut med metertjocka lager av slagg för att skapa ett mjukt böljande parklandskap.

Detta gör att parken än idag står i stark kontrast till den omgivande skogbeklädda och storblockiga moränmarken. I parken anlades sedan vindlande gångvägar runt stensatta kanaler, vattenfall och vattenspeglar.

Slottet var placerat centralt i den engelska parken. Vid sågdammen byggdes lusthuset och i omgivningen planterades askar, lindar, almar och lärkträd. Området omgärdades av en vackert byggd kallmurad stenmur, som även idag skapar en speciell karaktär. Murens högsta partier löper mot skogen i söder. Där anlades Belvederen med utsikt över parken, trädgårdarna och det nya hyttområdet vid havet.

Även utbredningen och nivån på vattensamlingarna i parken förändrades. Den vattenfyllda kanal som sträckte sig mellan

hyttdammen och Skolån fylldes igen. Delar av de andra kanalerna stensattes och vattennivån höjdes. För att skapa vattenspeglar anlades vattentrösklar och flera broar fick nya placeringar. Förändringarna syns tydligt när kartorna från 1820 och 1883 samkopieras och jämförs med varandra.

När parken anlades fick ett par av de äldre bruksbyggnaderna stå kvar medan andra revs. Något senare uppfördes en smedja, ett kolhus och en kvarn väster om sågdammen. Vem som ritade parken i Axmar är okänt, men sannolikt kommer inspirationen från engelska parker vid andra bruk. Fina förebilder i regionen är parkerna vid Forsmark och Söderforsbruk, båda anlagda betydligt tidigare än parken i Axmar.

Den trädgårdsarkeologiska undersökningen 2021 fokuserades på att lokalisera och undersöka ett av parkens huvudstråk, mellan platsen för den gamla herrgården och utsiktstornet. Som hjälp vid lokaliseringen av gångvägarna användes koordinater från den rektifierade historiska kartan från 1883.

När gångvägarna lokaliserats med hjälp av schakt med grävmaskin undersöktes beläggningen för hand. Materialprover samlades in för kvartärgeologisk analys och som referens inför eventuella restaureringar av gångsystemet. De gångvägar som kunde beläggas var mera vindlande än vad den historiska kartan visar. De var välbevarade och hade två olika bredder, 1,20 och 1,80 meter (cirka 2 respektive 3 alnar). Beläggning bestod av ett gulrött grus av jämn kornstorlek överlagrad av ett gråsvart skiffergrus, samma material som fanns framför den gamla herrgårdsbyggnaden. Analyser visar att det gulröda gruset troligen kommer från lokala förekomster till skillnad från skiffergruset. Intressant är att gruset i den engelska parken hämtats från en annan plats än gruset i växthusträdgården, som är av lokal härkomst. Det belyser ytterligare skillnaden mellan parken som lustträdgård och växthusträdgården som nytoträdgård.

Restaureringen av parken har nu påbörjats genom att gräsyrtorna klipps med maskin i lägena för de arkeologiskt belagda gångvägarna. Restaureringsarbetet planeras att fortsätta.

T.v: Markradarundersökning utfördes under våren 2016. Pär Karlsson genomför undersökning i herrgårdsträdgården. I bakgrunden syns den då helt övervuxna växthusträdgården. Foto: Inga Blennå, Länsmuseet Gävleborg.

T.h: Ett parti av en trädgårdsgång framför platsen för den äldsta herrgårdsbyggnaden undersöks. Gångvägen hade belagts med olika material i minst fem lager. I plan dokumenterades två gångar och i sektionen syns flera gångar som varit belagda med gult grus. Foto: Karin Lindeblad, Arkeologerna.

Vattenfall i den stenkantade Skolån. I bakgrunden syns lusthuset och den röda kvarnbyggnaden. Foto: Inga Blennå, Länsmuseum Gävleborg.

Grunden till Belvederen mäts in av Inga Blennå. Grunden är kallmurad med tre trappsteg mot norr. I bakgrunden syns muren som omger parken och trädgårdarna. Foto: Karin Lindeblad, Arkeologerna.

Avslutning

De trädgårdsarkeologiska undersökningarna som påbörjades år 2016 är ett led i kunskapsuppbyggnaden och forskningen om kulturresevatet Axmar bruk. På ett övergripande plan visar resultaten att de ytligt liggande lämningarna under mark från tidigare generationers trädgårdsanläggningar är mycket välbevarade. De utgör ett underjordiskt arkiv med högt dokumentvärde och stor potential för fortsatt forskning. Resultaten hittills har fördjupat kunskapen om trädgårdsanläggningarnas utformning och funktion i ett långt tidsperspektiv. De har presenterats i rapporter, guidningar på plats och genom föreläsningar.

De arkeologiska resultaten har använts vid den påbörjade restaureringen av växthusträdgården och den engelska parken. Resultaten har förmedlats direkt efter slutfört fältarbete och har därmed direkt kunnat omsättas praktiskt vid markering av tidigare gångvägar. Projektet är planerat att fortsätta de nästkommande åren med fortsatta undersökningar. Insatserna har hitintills främst genomförts i växthusträdgården. Fler undersökningar behöver göras i engelska parken och herrgårdsträdgården för att få ett fullgott kunskapsunderlag inför restaurering. Det finns också planer på att

förmedla arbetsmetoder och resultat bredare framöver, för forskare, yrkesverksamma och den intresserade allmänheten.

Summary

Axmar bruk is the only heritage landscape in Gästrikland. The two main buildings are demolished since several years ago. Left today is the blast furnace, the beautiful gazebo, the English park and the former greenhouse. The fact that the area also used to include gardens is not easy to understand in today's landscape. But by using garden archaeology as research method we are beginning to create a clearer picture of the former historic gardens as well as the park.

Källor

- Beskow, H. 1954. *Bruksherrgårdar i Gästrikland*. Nordiska museets Handlingar: 47. Stockholm.
- Blennå, I. & Lindeblad, K. 2022. *Trädgårdsarkeologi i Axmar bruk 2021*. Arkeologisk undersökning – forskningsgrävning i Axmar bruk. Rapport Länsmuseum Gävleborg 2022:08.
- Blennå, I. & Lindeblad, K. 2021. *Trädgårdsarkeologi i Axmar bruk 2019–2020*. Arkeologisk undersökning – forskningsgrävning i Axmar bruk. Rapport Länsmuseum Gävleborg 2021:08.
- Flink, M. m.fl. 2017. *Vårdprogram för två trädgårdar i Axmar bruk*. Rapport 2017:38. Arkeologerna, Statens historiska museer.
- Lindeblad, K. & Nordström, A. 2014. *Trädgårdsarkeologi i medeltida och tidigmoderna städer*. I: Källor till trädgårdsodlingens historia: tre tvärvetenskapliga seminarier 2010–2012 arrangerade av Nordiskt Nätverk för Trädgårdens Arkeologi och Arkeobotanik (NTAA). SLU Alnarp.
- Lindeblad, K., Blennå, I. & Flinck, M. 2018. *Trädgårdsarkeologi i Axmar bruk. Arkeologi, ortofoto och växtinventering*. Rapport 2018:19. Arkeologerna, Statens historiska museer.
- Lundberg, D. & Seiler, J. 2018. *Skötsel av historiska trädgårdar. Grusgångar*. Riksantikvarieämbetet. Hantverkslaboratoriet.
- Jeschke Henriksson, K. & Cederberg, J. 2020. *Axmar bruk. Vårdprogram för den engelska parken inklusive herrgårds-, orangeri- och kontorsträdgårdarna*.

Historiska kartor

Inägocharta över Axmar bruk år 1820 (Arkiv Dalarna, Bergvik och Ala AB:s arkiv: H4.25 No 1 Graderingslängd öfver Axmar Bruks ägor upprättad år 1817. Beskrifning till kartan öfver Axmar Bruks Ägor, upprättad 1820).

Inägocharta över Axmar bruk 1883 (Bergvik och Ala AB Fastighetsarkiv: Karta öfver inägora till Axmar bruk uti Hamrånge och Skogs socknar och Gefleborgs Län. Afmätte år 1883 af Robert Westman Kommissionslantmätare i Kopparbergs Län. Beskrifning till kartan 1884).

Plankarta öfver åbyggnaderna vid Axmar, utan årtal, Brandförsäkringsverket (Nordiska museet).

Om författarna

Karin Lindeblad är fil lic i historisk arkeologi med särskild inriktning på trädgårdsarkeologi. Hon arbetar som projektledare på Arkeologerna, Statens historiska museer. Inga Blennå är fil mag i arkeologi. Hon arbetar som handläggare på Länsstyrelsen Gävleborg och har tidigare arbetat på Länsmuseum Gävleborg.